

ը լրաւուն՝ Թափանցիկ պայծառ սպիտակ կ'երևայ ասդին անդին կարծես բանուած, մանաւանդ ստորոտն՝ ծովի նման։ Զուրը կամաց կամաց կը կաթի վարագուրիս վրայէն, որով յընթացս դարուց կը մեծնայ։ Ասոր նման վարագոյրներ ասոր քովերն կարծուելու սկսած են։ «Վարագուրէն» հաղիւ կը հեռանանք՝ դարձեալ «Քրիստոսի գերեզմանին» առջեւը կը գտնուինք։ Ըսել է թէ բոլորակ շրջան մ'ըրած ենք։ Եւ իրօք Ատելապէրկի քարայրին այցելուաց թոյլ տրուած մասին ձեռն կատարեալ 9 թիւն է, որուն ձեռքն ծայրէն կը մտնենք, մէջքին վրայ կը կախուանք, ձեռքն եւ բոլորակին միացած կէտին վրայ «Գերեզմանին» կը հանդիպինք։ մտնելով բոլորակն գագաթան վրայ՝ «Գողգոթայ լիւռը, կը գտնուինք, որմէ կը դառնանք գերեզմանը»։

Ասէ կ'ապարենք ինք ղիւրնին «Կաքաւսարահը, նետել։ արդէն հեռուէն երաժըշտութեան ձայնը մեզի կը հասնի, կը մտնենք սրահը։ Երկրորդ երաժշտական խումբ մը՝ զինուորական, փոխիւրիս կը նուագեն։ Կաքաւոջ երիտասարդութիւնն արեան քրտինքի մէջ է, գերմանական փրփրաջրոց տակառնէր ետեւէ ետեւ կը դատարկին, վերջապէս համալսարհային հասրանիք մը։ Մէջընդմէջ երգեր, խոսակցութեան բարձր ձայներ, յագ քըքընքն, ամեն բերնէ միտղ ծուխ, հագարաւորներու արտաշնչութիւն, եւ սակայն սրահն, ինչպէս առ հասարակ քարայրն մաքուր, եւ հաճախեան օդ մ'ունի, 9—10 աստիճան Ռեօմիւր տաքութեամբ։ Երկուքուկէս ժամի շրջանէն ետեւ պարտասած՝ կը գտնենք անկիւններ, անցքեր եւ կը հասնինք գարեջրոց սեղանին։ Գարեջրոցն ու գարեջրահացն բերեք այնպէս հաճախեան շէք եկած ինծի։ Կարող էի այժմ սրահը զննել, որ շատ շքեղ լուսանորոգած է բազմաթիւ ծրագներով եւ ելեքարական կանթեղներով, որոնց լոյսն ձեղունէ կախուած սպիտակ շիւքաբոր սիւնակներու վրայ կը բեկբեկի, եւ ամբողջ սրահն կարծես ագամանդներու մէջ կը շողայ։ Վարը նշնայէս եռալ զեռալ մը, գարեջրոց գաւաթի մը ձեռք բերել կրցող յաղթանակ տարածի նման բարձր բռնած կը վազքընէ իրեններու։ Երաժշտութիւնն ընդէ մը լընելուն ծափահարութիւնք, սկզբան ասդին անդին՝ հետզհետէ կը սաստկանան, եւ երաժշտութիւնն կը թնդայ, կաքաւան սկսած է, ամենքը շրջան մ'ընել կը փորձեն՝ որ «Ատելապէրկի այրին մէջ կաքաւած եմ» ըսել կարենան։

Ժամը վեցին կը սկսինք նոյն ճամբով ետ դառնալ, կ'անցնինք ալ անգագայ ամեն երևուածի, եւ նոյն իսկ «Մեծ գմբէթն» անցնելու ատեն Փոյք մեր վնայ ալ չի կրնար ազդել։ Յանկարծ աչքերնուս կը զարնէ ծակ մը՝ օրւան լոյս, կաւ նանչութիւն, «Այս չէիք տեսած» կ'ըսենք, եւ հաւ քարայրին մուտքին մէջն ենք։ Գուրուն անձերուն ալ դադրած է, բայց ամեն կողմ թաց։ Գլխոյ թմրութիւն ու խնջութիւն կը ղգագուի, կը նետենք զմեզ շրջեկադրի մէջ, որ կը դարձնեն զմեզ մեր աղբը։

Յոյնիստ, 26 Յունիս 1895։

Հ. Գ. Գ.

Ն Կ Ա Ր Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԳՐԱՆՄԱՐԿՆԵՐԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՐԿԱՆԵՐԸ

Մէք հրդեհ. — Ուղղութիւն։

Վրանի մը հեղ քաղաքը Տրդէհէն շատ փնտռուեցաւ. բայց մեր ժամանակին ամենէն մեծ կրակն եղաւ 1855, սեպտեմբ. 21ին։ — Իրիկուն էր, ամենքը անկողին մտնելու կը պատրաստուէին, երբ յանկարծակի սկսան մեծ աշտարակին զանգակը հնչեցնել։ Ահագին հրոց սին մը, բարձրացաւ դէպ ի երկինք՝ Սին ախուէն։ Փողոցն ելող մարդիկ՝ անմիջապէս տեսան, լսեցին, իմացան եղածն։ Ամէն ձայն կը պոռար. թէ, կրակը Կողբիգեանց (Հիմակուան Կտորին Թղթատարութեան) փողոցին մէջն է։ Ամէն մարդ հոս ածապարեց։ Մէկը՝ կացին, մէկը՝ բրդէ, երրորդը՝ ջրով լեցուն աման ձեռքը — չորրորդն՝ իր կտորը, ձիերով ու ջրով լեցուն տակառով հոն խրկեց։ Այս միջոցին հասան նաեւ հրէշքը։ Անմիջապէս գործքի սկսան։ Բայց հրէշներն իրենց պաշտօնը չկուտարեցին, զանոնք գործածեն անհնարին էր. — աւրուած էին։ Ահ ու զորո մէջ եղած ժողովորդն յուսահատութեան մէջ սկսաւ խնայ։ Շատերն սկսան գոչել, լի բերնով թէ. «Ահ հոգ վերատեսչութիւնը թողուց որ հրէշներն ապականեն։ Կրակը մարող քիչ է — (աճառականքն ու արուեստագործը այս միջոցին լեքէնցէ գնացած էին տարեկան տոնավաճառի)։ Միջոց չկայ աւերիչ տարրը զսպելու թողունք որ ապականէ, աւերէ՝ ջրագ, ի Մէկ մասն այնպէս ալ ըրաւ. վասն զի տեսան որ հրդեհն այն աստիճան

ճանի զօրացաւ, որ մարդկային զօրութիւն աւնոր սահման դնել ալ չէր կրնար... Ուստի, սրբայեւ, Տրոյ ճարակ եղաւ վերին ու ստորին կողմերէն փողոցը. կը վարէր Եօթն խաչն փողոցը, կը վարէր ստորին Միշնափողոցը, Սողոմոնեան փողոցը, Մեն Տրապարակը, ստորին Ջրի փողոցը: — Փրանկիսեանց վանքն ու եկեղեցին պաշտպանեց մեծաւորը, մէկ աշխիւսով՝ մինչեւ կէս դիշեր: Հոն ինկած կայծերը՝ շատ անգամ մարեցին. բայց անգուծ տարրը, վայրկեանէ վայրկեան անպէտ անգիմագրելի ուժ գնութեամբ կը տարածուէր, որ միայն մեծ գոաւարութեամբ կրցան աղաւիղ ճարձատող վերնայարկին տակէն: Այլեւցաւ աշտարակը, Տալեցան զանգակները, ինկաւ՝ կործանեցաւ կամարը, միփոր դարձաւ երգիւնը, կրակի զոհ եղան ծնկարանները, երկու կողմակի խորանները, վանքն եւ այլն:

Որ չենքն որ մէյ մը կրակի մտաւ, անկից բան մ'ազատեցն անկարելի էր. ամէն բան հոն մնաց, վասն զի չկար ո՛չ մարդ, ո՛չ զուր: Ամէն մարդ միայն ինք իրեն վրայ կը մտածէր: Կային անասններ ալ, որոնք ձեռուրին իրարու վրայ դրած՝ կը սպասէին, որ բողբ մը յառաջ մեռնին, որ այս դժբախտութենէն խաղտին: Կանայք, տղաք, ու անկարող ծերերէն շատերը, Եօթն խաչի լիւծն ելան, աղատեցան: Քաղաքը՝ պարպուեցաւ. իսկ կահ կարասիքը՝ գուարի վաճառանքն ու շրջակայ գաւառներ տեղաւորեցին: Երգեհոն սկսաւ իրիկուան իննին, ու գեռ երկրորդ օրն ալ, ասգին անդին կը մարէին: Փրանկիսեանց եկեղեցւոյն հետ Տրոյ ճարակ եղաւ Տրապարակն մեծ իրեւանը՝ պարահանդէսի սրահովը, մսավաճառիկսնութիւնը, անեղու բազմութիւն մը, արհու, խանութ, միժերանոց եւ այլն:

Այս դժբախտ դէպքը պատահեցին ետեւ, քաղաքային վարչութիւնը, հրաման խնդրեց կառավարութիւնէն, որ փառացած ու ողորմելութեան ծագը հասած գերդաստաններուն օգնելու համար՝ դրամաժողով կարենայ ընել: Սակայն կառավարութիւնն — որուն համար այնչափ դրամական օգնութիւն ու զոհողութիւն ըրած էր Կերլայ քաղաքն, ամէն ժամանակ ու ամէն դէպքի մէջ՝ որն որ միշտ, այսպիսի պատահարներու մէջ իրեն զիմով խեղճերուն առատաձեռնութեամբ օգնութիւն ու նպաստ մատուցած էր — այն պատասխանն ընդունեցաւ թէ. « Եւնայ դրամաժողով ընել՝ հայ հասարակութեանց, բայց միայն հայ հասարակութեանց մէջ »:

Այն միջոցին, երբ տերութիւնն ազգայնոց հարկաւորութիւն ուներ, լաւ հայրենասէր էին հայերը՝ Քանի, քանի դէպքերու մէջ. « Գիմեցէք հարուստ ազգայնոց՝ կ'ըսէր կառավարութիւնն. ու պարապ ձեռքը պիտի չդառնաք », — Ստոյգ էր ըսածը: Հայոց քսակը միշտ բաց էր կարօտեւոց ու տերութեան առջեւ, երբ հասարակաց օգուտն յառաջացնելու՝ խեղճութեան ու ողորմելութեան արտասուքները սրբելու համար պէտք էր: — Միշտ տուիք. բայց մեզի երբեք մէկը չտուաւ: — Ան ալ ստոյգ է, որ Հայաքաղաքին կանգունելէն ետեւ եւ ոչ ալ ինդրեցները: — Աս անակնկալ դժբախտութենէն ետեւ ալ՝ քաղաքն, առանց արտաքին օգնութեան, ինք իր զօրութեամբ վերականգնուեցաւ. ու կրնանք ըսել, աւելի գեղեցիկ կերպով, քան ինչպէս որ յառաջ էր: Չմեռը չհասած՝ Տաղիւ քանի մը տուն մնաց առանց տանից տանիքի: —

Քաղքին արեւմտեան դիէն կ'անցնի Սամոշ գետը: Անձրեւային ժամանակներն, երբեմն ջրոց շատութեան պատճառաւ, գետին ջուրը բազմանալով ու շատ բարձրանալով՝ կը պատահի որ իր անկողնէն կ'ելլէ ու կողմադի, արտաքին քաղաքաբաժիններ՝ եւ մանաւանդ, ոտորի կողմն եղած գաշտերը կ'ողողէ: Ասանկ ողողումներ պատահեցան ի մամաւարի անցած դարուն, այն միջոցին, երբ գեռ քաղաքը պեղած չէր իրեն համար ջրանցք մը. եւ ջրերն անարգել վերին կողմանէ, քաղքին վերեւն եղած գաշտերն ալ կ'ողողէր: Ստոյգ է, ասանկ ջրի ողողումներ, անկից ետքն ալ պատահեցան ու կը պատահին նաեւ մեր օրերը. բայց յառաջուն պէտ յաճախ չեն: Ու ինչպէս ըսինք, ըստ մեծի մասին ստորին կամ գնչուներու բնակութեան տեղն ու զգաստիս՝ արտաքին քաղաքաբաժինները կ'ողողէ: Աւաջիկայ դարուն մէջ, ասանկ մեծ ջրհեղեղ եղաւ՝ մէյ մը 1836ին: Աս միջոցին, վաղաքներու՝ Գանաթայի եկեղեցւոյն մէջ մտաւ ջուրը մէկ մեղրէն աւելի:

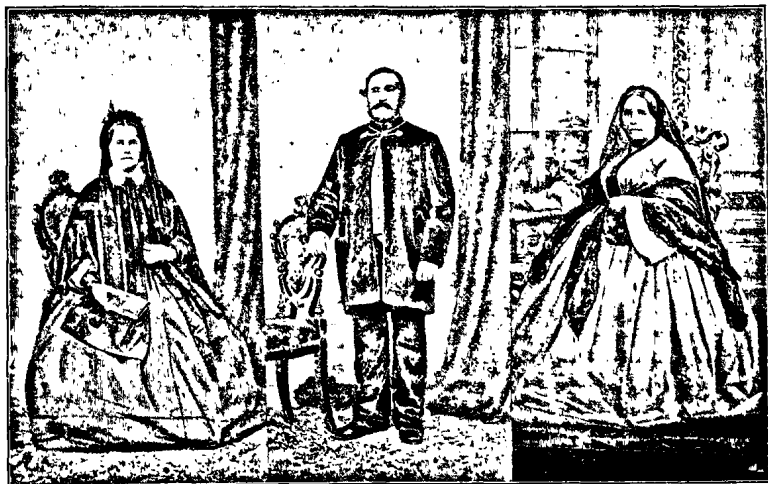
Երկրորդ մեծ ողողումն կաւ 1851ին: Յիշեալ տարւոյն սիրիլները վերջի աստիճանի յաճախ ու առատ անձրեւներ եղան: Այնպէս կու գար անձրեւն իբրեւ թէ ամանով թափէին: Յաճախ ու արտաքայ կարգի մեծ անձրեւայոյղներն, եւ մանաւանդ Ագոստոսի վիցին եւ տասուերկուրէին եւ Սեպտեմբեր երեքին մեծ թանձրեւներն չէ թէ միայն Հայաքաղաք՝ այլ նաեւ ամբողջ Դրանսիականիս (Սըգոյներուն

քանի մը բարձրագաւառը դուրս առնելով) անանկ սոսկալի ջըհեղերներ պատճառեցին որոնց նմանը մարդիկ մինչեւ այն միջոցին տեսած չէին: Փրփրացող վրիժառու հոսանքը ամբողջ դաշտավայրեր, դաշտեր փնացուց. մարդիկներ, կենդանիներ, խրճիթներ, մանաւանդ թէ քաւաշէն տներ ալ առաւ, հետը տարաւ: — Հայաքաղքին մէջ Գնչուներու քաղաքն ու զգանսիս փնացուց: Հոս տեղուանք միայն քանի մը տուն մնաց անփնաս: Ամենէն մեծ փնասներն ըրաւ Հայաքաղքին այն ողողում, որ Ագոստոս վեցին, կատաղաբար աւերեց: Տարաւ այս

աշունը մը տուաւ, որ դուարներն ու անասունք, գրեթէ մինչեւ Քրիստոսի ծնունդը, դաշտերուն վրայ մնացին, արածեցան:

ԲՐԵՅԻՆՈՒՆԻՆ Խ ԲԵՐԷ:

Առհասարակ Դրանսիլուանիդ ու ի մասնաւորի Հայաքաղքի օգաբաժինը լաւ է: Լեռներէ ու անտառներէ բոլորովին շրջապատած ըլլալով՝ օդը, շրջակայ տեղեաց հետ համեմատելով, աւելի մեղմ է, ու մանաւանդ զօրաւոր հովերէ պատսպարուած: Հողը՝ շատ բերրի է. ու կը բուսցնէ ցորենեղէն, ամէն տեսակ

ԱՆԴՈՆԱՇԵԱՆ ԵՌՈՐԾԱԿՆԵՐԸ

միջոցին վարի, գարիջոյ գործարանին քովն եղած մեծ կամուրջը, աւերեց ջրամբ մըն ներքին մասն. իսկ անոր վերեւն եղած գետափէն, կամ լաւ եւս՝ դաշտէն, հարիւր մէջրի չափ ողողեց, հետը տարաւ: Այս պատճառաւ, թէ վերի ու թէ վարի ջրաղացներն երկու ամիսէն աւելի անգործ մնացին: Հատ ստակի եկաւ քաղքին, որ թուրք նորէն կանգնէ:

Բայց Աստուծոյ նախախնամութիւնն ըստ մասին տեղը բերաւ փնասը. որովհետեւ բարձրաբերձ տեղուանք, շատ լաւ համաձք եղաւ, ուստի եւ ընդհանրապէս մարդիկ շատ մեծ փնասներ չկրեցին: Թեպէտ կատալի ալիքները տարին զնարը, եւ տղմով լեցուց գրաշտերը. բայց Աստուած անանկ երկայն ու հաճոյական

պտուղ եւ խաղող: Թեպէտ հիւանդութիւններէ զերծ չէ քաղաքն, այսու ամենայնիւ տարափութիկ հիւանդութիւններ այնչափ չեն պատահիր: Օդը լաւութեան նշան է, որ մարդիկ թէ առողջ են ու թէ միանգամայն երկայնակեաց: — Կը ներկայացնենք ընթերցողաց, Անգոնաշեան (Տէաք) եւսրեակները: Սիմն Տէաք ամուսնացած մարդ է, իսկ երկու քոյրերը կարգուած՝ բայց որբուարի մնացած: Ծնած են 1811 Ա. Գ. 18. ըստ այսմ հիմակ 84 տարեկան են: Ողջ են երեքն ալ. ու որ չանցնիր որ Սիմն ժամ չեթթայ, ինչչափ ցուրտ ալ ըլլայ: —

Հայաքաղքին օդը թեպէտ ամուրը մեղմ ու տաք է, բայց ձմեռը հասարակօրէն խոյմբեր ամսով կը սկսի ու ընդհանրապէս ձիւնն ու աս-

ուշոր մինչև Մարտի վերջերն երկրի վրայէն չեն հեռանար: —

Վաւելընեմ՝ զարուս սկիզբէն, տարե-
գիրներուն՝ օգի փոփոխութեանց ու պողպա-
րութեան նկատմամբ մեղի թողոցած յիշատա-
կարաններէն քանի մ'աւելն աչքի զարնող
կողմերը:

1818 Առատ պտուղ, բայց գրամի պին
աստիճանի պահատութիւն, որ վարձակաշները
ժամանակին չկրցան վճարել: Թէպէտ կայսեր
դիմէցին, բայց անպատասու որ պատասխան ըն-
գունեցան: Ուստի եւ գաշնադրութեան համե-
մատ վճարելու ստիպուեցան:

1819. 1818 Գեկտեմբ. 20 էն, մինչև
1819 փետրուար, սաստիկ ցուրտ: Փետր. 3ին
անձրեւ: Բայց եւ այնպէս առաջիկայ տարին
երկրին ամէն բան առատութեամբ բերաւ:

1820. Ամէն բան կայ, լաւ այգեկութիւն,
աղէկ գինի: Ամէն բան ամանեցաւ:

1825. Զբերու ողողելուն պատճառաւ
երկրին բերքը նուազ է. Ս. Միքայելէն (Սեպտ.
29) ետքը ցօղ ինչաւ: Ասոր հետեւութեամբ
խաղողը չկրցաւ հասնիլ: Գինին թիթու է. բեր-
քը նուազ ու սկար:

1827. Մարտի 23ին՝ զօրաւոր հիւսիսայ-
ին քամի մը, քսան ու չորս ժամ տեսցը: Հաստ
մեծ փնա հասցուց պարտէզներուն ու շէնքե-
րուն: Մայիսի ու յուլիոյ ամիսներուն մէջ չոր-
ութեան հետեւութեամբը գրեթէ ամէն տեւ-
սակ ըստ ցամաքեաց: Ընդհանուր սարսափ:

1831. Երկայն աշունք: Ծանրեան օրերն
ալ (ըստ հին տուժարի) կրնար երկիրը հեր-
կուիլ: Ամէն բան ծիլն սկսաւ: Ծածկուած
որմատունկը փտեցաւ: Գարունը չոր է:

1834. Յունուար 15ին երկնից սահանք-
ները բացուեցան: Սկսաւ սաստիկ անձրեւ մը:
Երկիրը ծածկուած էր ձիւնով. զոր չէ թէ մի-
այն անձրեւն, այլ նաեւ հարաւային քամին
շուտ մը հալեցուց: Սամոյի երկու ձիւնն ալ
այնչափ մեծցաւ, որ գետափն զգուրն իր
մէջն ամփոփելու ի վիճակի չըլլալով՝ ողողեցաւ:
Ձուրը՝ ջրանցքին վրայ շինուած կամուրջն ա-
պակեց: Գինի շատ ու աղէկ. բայց ոլուն,
ոսպ, կաղամբ եւ այլն, գրեթէ ամենեւին չբու-
սան: Աշնանային բերքերն ըստ բաւականի
լաւ են:

1839. Չիւնը շատ ու մեծ էր: Չմերուսն
խոտութիւնը վերջացաւ: Մարտի 12ին. մինչև
այն օրը՝ ձիւնն ու սառցոյն պինդ կեցած էին:
Մարտի վերջերն օդն սկսաւ մեղմանալ: Գա-

րունը գեղեցիկ էր. բայց Յունիսի սկզբէն գա-
ցուեցան երկնից սահանքները. անձրեւ չեկաւ
մինչև Յուլիս 16: Ամրող ամառը չոր էր.
ուստի եւ հունձը շատ սկար: Յորինին դին
սկսաւ բարձրանալ. մարտի ցորենին մէջ չափ
(25 լիտր) երեք ֆիօրինի ելաւ: Թէպէտ քիչ
տակաւ լեցուեցաւ գինուով, բայց եղածն աղէկ-
ու համեղ է: Վատրան (10 լիթր) մէկ ֆիօ-
րին է:

1840. Երկայն, չոր ու սաստիկ ձմեռը
միայն Ապրիլի կէսերը վերջացաւ: Գարունն ի
սկզբան անհաճոյ էր, բայց կամաց կամաց գեղեցիկ
կերպարանք մ'աւաւ: Մեծ չորութիւնը տեսն
մինչև Յուլիսի վերջը: 30ին սկսան անձրեւ-
ները: Սամոյն ողողեցաւ եւ ջուրը՝ մերձակայ
գեղերուն մեծ փնա ըրաւ. շատ տուն կործանեց:

1841. Չմեռը՝ Նոյեմբ. 29ին սկսաւ: Հաստ
ձիւն ու տեսական ցուրտ: Գին Մարտի ալ,
սոսկալի ձիւն՝ երկրի, ու սառոյց՝ ջրերու վրայ:
Հաստ հաճոյական գարուն: Չորութիւնն սկսաւ
գարնան ու տեսնց մինչև աշունք: Յորինեղէնը
շատ թանկեցաւ: Բերքը՝ միջակ է: Գինույն որ-
պիսութիւնը՝ լաւ, քանակութիւնն՝ ըստ բաւա-
կանի:

1842. Չորութիւնը գրեթէ ամրող ա-
մառ տեսնց: Յուլիսի 22ին մեծ փոթորիկ: Հաստ
անեղու յարկերը վար աւաւ: Պողպարութիւն
միջակ:

1843. Յունուար ու փետրուար ամիսե-
րուն մէջ ձմեռ գրեթէ չտեսնար: Յունուարի
մէջ շատ հեղ անձրեւեց: Փետրուարի մէջ աշ-
նանային օգիւր: Մարտի մէջ գրեթէ ամէն գի-
շեր փոթորիկ, ձիւն ու ցուրտ:

1848. Աղէկ ձմեռ. աղէկ ամառ. անոր
համար լաւ պողպարութիւն ու աղէկ գինի:
Սկսած խլրըմտութենէն՝ շատ տեղ մեծ փնաներ
հասցուցին:

1849. Բերքը՝ միջակ: Հաստ պատերազ-
մական արշաւանքները՝ դաշտերուն ու արո-
տասաններուն մեծ փնաներ ըրին: Ասկից զատ
մեղմայոյն, անասնոց սաստիկն ու չարաքաղքիս
վրայ դրուած պարերազմի տուրքը (contributio),
սաստկացուց ժողովրդեան խեղճութիւնը:

1850. Միջակ ձմեռ. Ամառն աւելն չոր՝
քան թաց: Պտուղ շատ քիչ. գինի միջակ թէ
որակութեան ու թէ քանակութեան կողմանէ:

1852. Չմեռը մեղմով սկսաւ: Հաստ ձիւն
չկայ. բայց բաւական ցուրտ է: Գարունը գեւ-
ղեցիկ. ամառը՝ բերաւ իր առատ օրհնութիւնը:

Գինեղ քանակութիւնը՝ բաւական. որպիսութիւնը՝ լաւ:

1853. Չմեռը՝ չոր, առանց ձիւնի. կծու ցրտեր: Գարունը հաճաջորայ: Կանուխ բողբոջիւ սկսաւ ամէն բան: Չորութեամբ սկսաւ ամառը, բայց ետքէն, լաւ անձրեւներն ամէն բան տեղը բերին: Բանջարեղէն, կանանչեղէն ու ընդեղէն եւ ցորեն՝ միջակ. գինի՝ շատ:

1854. Յուրտ ձմեռ, քիչ ձիւնով: Քիչ պտուղ. բայց առատ ցորենեղէն: Գինի քիչ ու թթու:

1855. Չմեռը շատ քիչ ձիւն: Գարունը հաճախական. ամառն աւելի չոր, քան խոնաւ: Ցորենեղէնը շատ առատ չէ. բայց այնչափ աւելի առատ է գինին: Խոտ՝ գարնանային ցրտութեանց պատճառաւ՝ քիչ:

1856. Առատ ցորենեղէն, մարացորեն շատ առատ ու փաւ: Գտուղ քիչ: Խաղողն — ամառնային ցուրտ ամիսներուն պատճառաւ — ուշ կըցաւ հասնիլ. բայց անոր համար առատ գինի ունեցանք. սակայն որպիսութիւնը՝ միջակ:

1857. Գարունն անձրեւներով սկսաւ: Ողողումները՝ շատ փնանք բերին: Ամառն աւելի խոնաւ: Ցորենն առատ. բայց ընդ հակառակն մարացորենը՝ քիչ: Ձիւղողը, սեպտեմբերի վերջերը ցուրտն այրեց, գինի ամենեւին չեղաւ:

1858. Գարունը՝ քաղցր, հաճախական. ամառն ու աշունը՝ լաւ: Չմեռը՝ սարսափելի ու անտառիկ ցրտով ընկերացած. սաստիկ շատ ձիւն: Չորս ամիս շարունակ ցուրտ: Ասանկ ցուրտ չեն յիշեր ամէնէն ծեր մարդիկներն ալ: Գորենեղէն բաւական, գինի միջակ, թէ՛ ըստ որպիսութեան ու թէ՛ ըստ քանակութեան:

1859. Ցուրտ ձմեռ, քիչ ձիւն: Գարունը շուտ սկսաւ: Ամառը չափաւոր անձրեւով ընկերացած՝ ամէն տեսակ բերք յառաջ բերաւ: Սարկի փոփոխութեան համար, ամառն ձիւն չկայ: Գինի բաւական կայ, այսու ամենայնիւ վատրան մէկ ֆիորին հինգ քառանգան է: (Ինչ մեծ տարբերութիւն 1847ին հետ համեմատելով, երբ մէկ վատրաւ լաւ գինին 34 քանգն. էր):

1860. Աստուրեյն մէջ աւելի էր անձրեւալայն, քան յստակ ոգը: Աղէկ խոտ ունեցանք: Ցորենեղէն աղէկ կը ցուցնէր, բայց քիչ հատիկ տաւաւ: Ամէն բան տուջնաւ կը սկսի: Աշուն՝ քաղքէս շատ զօրք անցնելուն, պղնձի դրամի կարտութիւն կար:

1861. Չմեռը քիչ ձիւն եկաւ. ան ալ շուտ մ'աներեւոյթ եղաւ: Գարունը շուտով սկսաւ: Փետրուարի մէջ ամենէն գեղեցիկ արեւ ու

չորութիւն: Նրաւերն սկսան ծաղկիլ ու հոսերնին տարածել: Բայց Մարտի կէսերն սկսան հովերն ու ցուրտն. այնպէս որ ծառերն իրենց ծաղիկներէն զրկուեցան: Գարունն ու ամառը գրեթէ ամենեւին անձրեւ չեկաւ. ուստի դաշտային բերքը շատ քիչ է: Մարացորեն գրեթէ ամենեւին չկայ, աշնանը՝ շատ նուազ է: Վտր հետեւութեամբ այնչափ բարձրացաւ ցորենոյ գինն, որ մէկ չափ մաքուր ցորենը (25 լիգր) 5—6 ֆիորին էր: Մարացորենը՝ բաւական ժամանակ երեք ֆիորինի ծախուեցաւ: Աշունն, առանց անձրեւի անցաւ: Նոյեմբը շատ ցորենութիւնն աւելի քաղցու կայ. քաղցուն վատրան մէկ ֆիորին ու քսան քառադան:

1862. Աս ձմեռը՝ ձմեռներուն ձմեռն էր: Մարտիին ձիւն, մարդ զնապատակը ձեռքով ալ կրնար բռնել: Չմեռը կեցաւ մինչեւ Մարտի կէսերն: Երբ որ գարնանային արեգակն ու անձրեւն սկսան ձիւները հալեցնել, ահաբի ողողումներ եղան: Չիւնին հայելէն ետեւ սկսաւ չոր ցուրտը: Տաճկի ցորենն ուշ ցանուեցաւ: Աշնանը՝ շատ տեղ փճացաւ. նորէն ցանեցին:

1867. Աշունը՝ չոր հաճախական: Տեղ տեղ անձրեւով կ'ընեն այգեկութիւնը: Ցարեկան բերքը միջակ է: Ցորենեղէնն աւելի աղէկ է ու առատ. քան երեք նախընթաց տարիները: Նոյեմբը 5ին սկսաւ ձիւնը եւ այն սաստիկանի եկաւ, որ տանուտեարք իրենց երկիրները պարտութիւն չկրցան հասցնել: Չիւնը մնաց, մինչեւ Մարտի 10:

1868. Գարունն աղէկ սկսաւ: Երկիրը գոյաբաւ կրնայ հերկուիլ: Անձրեւներուն պատճառաւ՝ ջրերն ողողեցին:

1874. Աշունն աղէկ է: Ցորենեղէն ու գինի շատ առատ. բայց մարացորեն քիչ: Խիստ ձմեռը՝ հինգ ամիս տեւեց:

1876. Զօրաւոր՝ աւելական ձմեռ: Գարունն՝ ամէն բանի, բայց մանաւանդ խաղողի արտաբեր կարգի մեծ բերք կը տեսնուէր: Սակայն Մայիսի առաջին կիսուն եկաւ ցուրտ մը, որ թուրողը, խոհանոցի կանանչեղէններն ու պտուղը՝ բոլորովին փճացուց. ցորենեղէնն ալ շատ փնան կրց: Ամառը՝ չոր: Ցորեն ըստ բաւականի կայ: Մարացորեն այն սաստիկանի առատ է, որ մեր ժամանակի մարդիկ այնչափ առատութիւն չեն գիտեր: Գինի — Մայիսի ցրտին համար — ոչինչ: Չմեռը չոր, ցուրտ. ձիւն՝ քիչ:

1877. Գարնան շատ անձրեւ, ողողում: Հարուստն, որ հազիւ Մայիսի վերջերը Գարեցաւ, շատ ուշացուց երկրագործութիւնն ու

հունձքը: Գետեղերը բնակողներուն՝ ջրերը շատ փնտսեցին:

1880. Մարդիկ ամենեւին ասանկ սաստիկ ու տեսական ձմեռ չեն գիտեր: Այն ամիս տեսեց: Յունուար 28ին ջերմաչափը 27 աստիճան ցուցուց: Յունուար 29ին՝ 18.—30ին՝ 16: Գարունը բաւական աղէկ է: Ապրիլի մէջ շատ տաք օրեր: Ապրիլ 28ին՝ 32 աստիճան տաք բուժիչն: Մայիսի շատ ցուրտ: 21ին եղեամբ, որ քանի մը տեղ փնտս րըաւ: Ամառն աղէկ է. հունձքերը՝ գեղեցիկ: Գինի քիչ: Աշունը՝ զով. հողմաբեր եւ անձրեւային: Գուրտը կանուխ սկսաւ: Մարացորենը լաւ յաղողեցաւ: Տեսողական անձրեւ: Քիչ ձիւնը՝ քանի մ'օրուան մէջ հալեցաւ: Ծանդեան ատենները, խոնաւ, շաղախ:

1881. Փետրուարի մեծ ցրտեր ու ձիւն: Գարունը՝ ողորմամբ սկսաւ: Ամառը գարունն անձրեւները: Վարուցանն ու շ սկսան: Ամառը շատ անձրեւ. քիչ տաք օր: Աշունն երկայն ու գեղեցիկ: Չմեռն ոչ շատ ցուրտ: Ամենէն մեծ ցուրտը 12⁰ ըստ Ռեոմբուրի՝ ջրային վար:

1882. Գեղեցիկ գարուն: Բնութիւնը կանուխ սկսաւ արթննալ: Մարգիկ շատ վախճան օր ցուրտը չմտաւ. բայց զարկաւ ցուրտն զհունձքն ու զծաղիկները: Գտուղ քիչ: Ամառը՝ գեղեցիկ, տաք. օրհնութեամբ անձրեւով: Աշունը գեղեցիկ չէ. աստ անձրեւ: Թէպէտ հունձքն ու երկրորդ խաղող (olava) կարեցին, բայց շատ անձրեւներուն համար չկրցան ժողովել, տուն բերել: Հատ ցորեն գէղեցուն մէջ քնաց դաշտը. շատը՝ հոն ծլեցաւ ալ: Գինի քիչ: Թէպէտ շատ խաղող կար, բայց երեւիլը զարկաւ ու փափուց: Չմեռն ու շ սկսաւ: Ծանդեւնէն յառաջ գեղեցիկ օրեր: Ամենէն ցուրտ պրերը՝ փետրուարի վերջին եղան: Ջերմաչափը այս միջոցին 18—20⁰ Ռեոմբուր կը ցուցնէր ջրային վար:

1883. Գարունը շատ փոփոխական, օրին մէկը կը փայտատակէ կը գոռայ, կ'անձրեւէ. մէկայլն մէջ՝ ցուրտ քամի կը փչէ, կը ձիւնէ, կը սառնի, խնձրէս ու ձիւն կու գայ: Ծաղիկը շատ ծաղկեցաւ, շատերն ասոր զոհ ալ եղան:

1884. Գարունը՝ շատ անձրեւային: Երկիրը կակուզ ըլլալով՝ վարուցանն ու շ սկսաւ: Այն միջոցին միայն սկսան ցանել, երբ խաղող կտրելու էին: Ամառը՝ շարունակութիւն եղաւ գարնան. հազիւ քանի մը գեղեցիկ օրեր ունեցանք: Աշունն գեղեցիկ ու տաք օրեր: Ամեն բան կրցաւ. խմորանոցները բրուիլ զեւեղուիլ: Ըստ բաւականի լաւ են ցորենն ու մարացորենը,

քաղցուն եւ ուրիշ բերքերը: Չմեռն սկսալ Նոյեմբերի 16ին ձիւնով. որուն վրայ բաւական տաք ջրտեղն սկսան:

1885. Գարունը գեղեցիկապէս սկսաւ: Ամառը փոփոխական է: Աշունը՝ տաք. ցորեն, մարացորեն աստու: Գինի քիչ. աս ալ տեղ տեղ: Մայիսի ցրտութիւնը՝ մանուսնդ ընդհեւնին ու խաղողին շատ փնտս րըաւ:

Աշտոցի տաքութիւնը, օդի:

Իմաստուն ասացուածներն ու առանձնը՝ բանաւոր մտաց ու խուլարկու փորձառութեանց հիմնական ճշմարտութիւններն են: Ասոնք են ճշմարտապէս զարգացող իմաստութեան ու մտադիր ոգւոյն առջինները: — Ասոնք՝ կը կաշու ցանեն ու կը կազմեն ժողովրդեան բարոյական կանոններն ու հազար դրէ ալ աւելի կը ներկայացնեն մեզ բանաւոր մարդու խելքը: Առածներն ու ժողովրդական ասացուածներն, չէ թէ միայն ժողովրդեան զաւեշտական ու հանձարեղ ծաղիկներն են, հապա նաեւ կրնանք գտնել ժողովրդեան մը իրերս իմաստութիւնն ու սրբութիւնները նկատել: — Կը սորվեցնեն մեզ կենաց իմացականութիւնն եւ իմաստութիւնը. ու երբեմն, ասանկ բաներու վրայը զմեզ կը տեղեկացնեն, որոնց վրայ գիտութիւնն ու կանոնագրութիւնը կը լռեն: Կան ազգային առանձներ, որոնց մէջէն աւելի աղէկ կրնանք անուշաղաղ ազգին նկարագիրը՝ քան երբեմն ծանրախիւ բաներէն: Եւ որովհետեւ ազգին ընդհանուր դատաստանը կը պարունակեն, անոր համար ազգային գիտութեան ներկայ եւ ապագայ ժամանակաց առաքինութեանցը ճշմարիտ յիշատակարաններն, արձանագրութիւններն են:

Մեր փորձառու պապերուն այս առաքինութեանց արձանագրութիւններէն մէկ քանին կը ներկայացնեն ընթերցողաց: Թէպէտ ասոնք ընդհանուր ազգին են, բայց ասոնց շատերը՝ միայն Գրանտիականից չալաց մէջ կը լսեն — միայն իրենք կը գործածեն:

Մարդ միանաւ, վով խոսեցինք: Գիտէ. Եփ ծարը կի վրէ, նայ կայ բաւական փառ կտրող:

Թէ որ տեսնուա թէ վազող ջուրը չի հեւ աւելի զքեզ, մի ահաւորի բղան:

Ջրի մէջ ընկողը, չի վախայ թամբէ: Ամպուր քաջախը, կազմրէ զամանը:

— Կարողա՞ւ

ձ կարողա՞ւ

Ըրնհրը իրենց մէջ կի Ծեծկրպին, բայց
գալին ընդէմ կի ումիշպին՝¹

Հաս երգ կը ճանչնամ, բայց չիտիմ գար-
դալո՞ւ։²

Ջրին մէջ ձուկը չունի ասէք։

Եւ ձ մեծը կասէ, շան պիղալիկը կի լըսէ։

Օսգին պիղալիկ է, բայց ասէքը մենծ է։

Վով բաժնի, ես ա գուն։ Վով ուտէ, ես
ա գուն։

Արտառը չուտա՞ն կի Ծերանայ։

Եւ աղէկն է խելգով թշնամին, քան ան-
խելք բարեկամը։

Ալ աղէկն է, մտախիկ վէշնը, քան հէ-
րուկն ազգականը։

Ես արեղիդ ունացիքմ, չիմ ունացի փի-
լով։ Տիպիկ փիլով ունիմ ա արեգիդ չունիմ։

Մէկ ձեռաց մէջ չիս կարծաց էրբու անի
բընէրու։

Ըզմունճը կի հասկընայ Աստված։

Ըզաղքը քանի մը շխուլութիւնը, միան աղ-
քատը կի հասկընայ։

Վով պան ունի, խելք չունի։ Վով խելք
ունի պան չունի։

Ամէն դար, ունի դարիմար ալ։

Թէ որ հաւը գիրանա նայ, ալ ա հաւ-
կիթ չի անի։

Կատուին խաղի է, մրկանը մահա է։

Աշխարհը ըսգարա՞ն է, որին վրայ մէկը
վեր, մէկալը վար կի քալէ։

Թէ որ ամէն ջրի մէջ թընուս նայ, ու-
գից պի խլմիս։

Մէկ խելքը աղէկն է, երկուսը գեռ ալ
աղէկն է։

Ալ աղէկն է կորսընիւ ըզալքը, քան
զհարկիրութիւնը՝³

Ինչուր ի վատըմայ գէրը, կի մեռնի վատ-
ուժը։

Ինչխարեն ալ շատ քար թապիւն⁴ շանը
էտէվանց, անխարեն ալ ալ շատ կի հաչէ։

Մեղրիս մնա փու քայ ճանճը հեռուէն ալ,
յըլաւ⁵ քարեկրութիւն կոպեղու հետ

շանը, բայց զսպախը⁶ մի գնի վար ձեռքէս, ա

Մէկը կի սիքի գվարգենիքը, մէկալը ըզ-
մանուշակը։

Մարդ, ա չիտէ, անապ ինչուր ի ասգլատու
ճիրախը պի բըրնէ։

Մէկ քալքոտ կով մը կի լոյնէ՞ զըրր
չուրտան։¹

Մտիկ աբա, որ ոչ միւր, ոչ շամիւրը էրի-
Խոով՝ ձանով կի զուրուցիս նայ, անպէս
ձան կի լին։

Պապը կերիլէ խալ խաղիդ ու թոռին ակ-
ռընբըր եղիլին գիլդ՝²

Ցունը չար է նա, դուսը քահանայ։
Թէ որ անժու մը թողուս զիսաղը՝, երբ զու-

նինալուդ կէսը կորուսիլիս նայ, վաստակ ունիս,
Վար ընդիլ է ձիուն վրայէն, ու էշինը
նստիլ է։

Ինչ գիտէ մրկարը՝, թէ ինչ է շամիւշը,
Աս (առաջ)³ զսպախը. ու պի գիտնայ գող
չունը թէ ինչ կուղիս։

Մի հանի ըվաւաղ եողընէն դուս,
Ալ աղէկ է խելքովին հետ քար կըրելու,
քան անխելքին հետ փիլաւ ուտելու։

Ան ուժեմ կալաք՝ չէ, ինչին կէսն ալ
լըման չէ։

Թէ որ Աստված տայ, նայ, անժու մը էր-
կու ձեռքովը կու տայ։

Մի զուրուցի, ինչուր ի ըղկոսըր բերնիդ
մէջ չիս կըրծի։

Խօցող չի հատըրվի փիլաւը, արդարեղ
ու բրինձ ալ պէտք է անոր մօտ։

Արված աղվէսը, օտոքն ալ կ'ըննի գուր-
սան՝⁴

Մըշխուլ է անգամակը. բայց հաղար է
նարա մը շխուլութիւն, վով տղաք ունի։

Իսկ մէկ քար մը ձըգիլէ զիշվուրը՝, եւ
քարտուս խելքով չի գիտացի զան դուս հա-
նելու։

Լալինը⁵ կի մեծնայ տղան։

Ըզվոր մտարա ալ կըբրիմ՝ հինկէն, մէկ
սոյ կի ցաւի։

Թէ որ քուր աղբարը անպէս աղէկ իմն
է. Աստված ալ պուննար մէկ քուր աղբար մը։

Վով հերու է աչքէն, հերու է սիրտէն։
Կի սողառոտ արը մորունը՝⁶ ու մորին ասոր
վրայէն իք մին ալ չիտէ։

Ըզընկերտ անժու մը կի ճանչնաս, թէ որ
հետ օխար փուս հաց կըրիլիս։

Ծոպին խալսիլիմ. ու մէկ թիքալ մը ջրի
մէջ կի խելգըրվիմ։

1 ասը եղիլ, կուգիլ, — 2 եղիլ, — 3 չուտով,
արդարապէս, — 4 գաղի, — 5 հեռուոր, հեռուանց, —
6 արտաբերիւն, ցաւ, — 7 Ով սր, — 8 անպիտան, անա-
նաւ, — 9 պատիւի պատիւ, — 10 ինքն, — 11 կրնաս, —
12 գուտանալ.

1 esorda հոգեւ. քաւ է. կը նշանակէ հոգւոյ — 2 ինչ
անապ, ինչպիսի, — 3 մարտնչան, արտաբերան, — 4 աղ-
տառել, — 5 Թաղիմ խաղալ, — 6 էշ, չուտանալ, — 7 կու-
տան, — 8 արդարապէս կուգիլ, — 9 էշ, — 10 Լալիմ, —
11 Առաջ, անժու, 2 Եւ զիսաղը անժու էլ ինչպիսիք արտաբերան
իկայ հայցը լեզու ալ, — 12 Աստուծոյ, անասանակ.

Աղէկէր ծնողացը համար անպէս գանձ է,
ինչ օգնային է.

Թէ որ կուզես գովվելու, սորվէ զճերմակը
սեւի զարմինքի:

Մի խնայ թէ ունիս. ու մի վըզայ¹ թէ
չունիս տղայ.

Էրկան է եզին լիզուն, բայց չի կարնայ
զուրուցելու:

Ինժե, խեղ է, զատկին կիրակին ա:
ձերախ կի վարէ աղքատ մարդը, որ համ-
պրէ ըզխոճին ունենալը:

Տուր բան խեւին ու կըրան՝ կուտայ տանդ:
Չամիշ գընայ² ու կոկան դարձաւ:

Դուռն նրստինք ու շիտակ զուրուցինք:
Մըխանքը կըլայ ծուռ ա ըլալու. նմա՜ թէ
մուկը ելէ շիտակ:

Դուռն ծառին, ծուռ ճիւղ³:
Շուն զարկ ու պան վատըրէ:

Քիչ բարձիր ու շուտ գարձիր:
Ինչուրի չի գարնըվի, չի արնըվի:

Քիչը կօգտի. շատը կերթայ:
Կուշտը քաղցածին, մանտըր կի բըրդէ:

Ատողին լողը:
Լուքուցին շունը լիբպան⁴ գնացիլ է. ու
եւ ընտըր շուտ գարձիլ է:

Չուղիմ՝ անպէս քայելու, ընտըր Պիագային
շունը:

Աղքատը թէ որ որ հաց ու պանիր ունի,
բըշըրլը բուն չունի:

Գարդան⁵ անպէս կի համարէ, թէ իրեն
վըրդին է ընք ալ¹⁰ ըրինա թըռչունը:

Ամեն անտղվածութիւն, մէկ մէկ խրատ.
Անբան⁶ մարդը, երբ հաց կուտէ առողջ
է. երբ բանի հիւանա է:

Նըզովքը, նըզովողին վըրայ կըննի:
Ինչուրի չի տեսնուա ըզլուրը, մի հանի
զբարուկը⁷:

Անցած բանի ետէժանց մի մը շխուլիք⁸:
Ալ աղէկն է արդար աչքը. քան մեղաւոր
շաղըը:

Բզատուռն մէկա համ գարը¹¹, չուտի գալը:
Թուխն ձուկին¹² կօգտի մէկ գաւաթին փութ:

Առաջ գործէ, քան ա պարծենցիր:
Քաղցածը՝ քընուն մէջ հաց, ծարաւ՝ ջուր
կի տեսնու:

Առաջին անգամն է որ այս խնուսմը
Սաղմոս մը կը յիշատակուի հոր պարակի մէջ.
Նպատակա բուն Սաղմոսին վըրայ խօսիլ չէ, այլ
հրատարակել անոր վախճանն եղած մէկ կա-

նիւ էը կի գատէ նայ, ձին կուտէ:
Ինչուրի ի կուշտը քաղցածին տայ, քաղ-

ցածը քաղցուն մեռնելու կըլայ:
Բզում՝ հացը կուտիմ, ըննարա անունը
կի իշիմ:

Լացիր հետ լացողին, ու խնացիր հետ
խնացողին:

Խըրտա խեւին, սապըն սեւին:
Կատուն, որը չի հասաւ զմիսը, ասաւ. Ատոր
ուրբաթ է:

Աս խօսքովը հաց հաց, փրըր չի կիշտանայ:
Էկիլէ, գնացիլէ, բայց տեղը չի մնացի
պարապ:

Մի եփի միս ու ձուկը, մէկ պտկին մէջ:
Ճըրախը ըզճիրախըլը չի լուսաւորի:

Մարդ մարդու կըլայ խաղող տալու, բայց
պողպետութիւն չի կարնայ տալու:

Վով մեղըր կի ծախէ, ըզմատվըները կի
լըզէ:

Շունը խատափը գնացիլէ, որ վըտ¹ բերէ.
ու հոն թողիլէ ըզվըտը:

Վով շուտ, նա կուշտ:
Տարբ տարպա չափէ, ու մէմը կըտրէ:

Օգնային² ձեռքըր գիժար է փուշ գուս
հանելու:

Օգնային տղեն, չի գառնայ որդիդ:
Վով պարք³ ունի խելը չունի. վով խելը
ունի պարք չունի:

8042. Անծառ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՄԻՐՏՈՎԼԻԹԵՐՍ ՍԱԳՐԱՍԵՐ

Կենսագրական տեղեկութիւնք ԱՄԻՐՏՈՎԼԻԹԵՐՍ ԲՈՅՈՒՆ
կին վրայ:

Ս՝ուրատեանց Գեոր. Տէր ՄԷԼԵԻՍԷԴԷԿ
Սրբազան Արքեպիսկոպոսին շնորհել, բախտ ու-
նեցայ այս օրերս աչքէ անցունելու այս հա-
տորը, որ քառասորեան եւ աւելի հնութիւն
ունեցող ընտիր ձեռագիր մըն է, եւ կը կրէ
Ամիրտովիթ հայկազն բժշկին անունը:

Առաջին անգամն է որ այս խնուսմը
Սաղմոս մը կը յիշատակուի հոր պարակի մէջ.
Նպատակա բուն Սաղմոսին վըրայ խօսիլ չէ, այլ
հրատարակել անոր վախճանն եղած մէկ կա-

1 սաք. — 2 Ուրիշ. — 3 պարթև, պարթև:

1 սաք. — 2 գնեցի, վաճառեցի. — 3 ճիւղ. —
4 նմա, դրամականից հայոց ընդունաւ, միայն կը նշա-
նակէ. — 5 Արաւ. — 6 պարթև. ուսանց գործի. —
7 հողթիւն, կռիւ. — 8 արամիւ. — 9 լարցիկ քաղաք. —
10 ամեն, — 11 Գառն, ոչխար. — 12 շորցած, աղած
ձուկ: